

דור דור ופרשניו

עריכה ופרשנות בסוגיית "יציאת אמה עבריה במיתת אביה"¹

שמואל יסלזון

פתיחה

מהו מקומה של "דרך עריכת הגמרא" בעולם הפרשנות? מהו מעמדם של ביאורים המבוססים על הבהרות נוסח ודרך עריכה?

קטעי גניזה החושפים תורתם של גאונים, כללי גמרא, ועדותם של ראשונים על דרך עריכת התלמוד, מאירים לעתים באור חדש סוגיות שעסקו ופלפלו בהם דורות ראשונים ואחרונים. כך אנו מוצאים תקדימים בהם הציעו ראשונים לבאר קשיים בסוגיות על ידי תרוצים, המבוססים על גישה מודעת לבעיות בעריכת הגמרא. בכך הם מפריכים למעשה במקרים רבים את הנחות היסוד של הקושיות ופותרים את הקשיים הצצים בסוגיה במסילות שונות מאלו שהלכו בהם ראשונים אחרים ואחרונים.

כנקודת מוצא לדיון ולהתייחסות, נציע לבחון, לכשנמצא ביאורי ראשונים כאלו, פירושי ראשונים אחרים או אחרונים על אותן סוגיות. האם נקטו בדרך הראשונים שקדמו להם בפרושם, או שמצאו לעצמם בקעה להתגדר בה ולהציע הסברים בעלי תוכן מהותי לסוגיות בהן כבר קדמום ראשונים ופתרו את הקשיים בהסברי נוסח, בכללים מתודולוגיים או בניתוח עריכת הגמרא. במאמר זה נביא דוגמה אחת מיני

* תודתי נתונה לרב יהודה ברנדס, שסייע לי בגבוש הדברים ובעריכתם.

1 קידושין, ט"ז, ע"ב.

רבות, בה עדים אנו למגמות שונות בדרכי פרשנות הגמרא, המשתקפות מתוך פרושי ראשונים ואחרונים במהלך הדורות.

הצעת הסוגיה

הסוגיה בה נעסוק מופיעה במסכת **קידושין** (ט"ז, ע"א-ע"ב) ועוסקת בדיני הענקה בשחרורי עבדים. נתמקד בייחוד במימרה של ריש לקיש, בברייתת "אלו מעניקין להן" (ט"ז, ע"ב) וביחס האמוראים למאמרו של ריש לקיש ולברייתא. כמו כן נראה כיצד פתרו ראשונים קושיה שנתעוררה על אחד האמוראים ובאיזו גישה נטו אחרונים לבאר סוגיה זו.

מאמר ריש לקיש

המשנה **בקיידושין** (י"ד, ע"ב) עוסקת בדיני עבד עברי, בקניינו ובדרכי שחרורו. ביחס לשחרור אמה עברייא אומרת המשנה "יתרה עליו (=על עבד עברי, ש"י) אמה עברייא, שקונה עצמה בסימנין (=סמני בגרות נערה, ש"י)....".

ריש לקיש (ט"ז, ע"א) מוסיף דרך נוספת בה אמה קונה עצמה: "אמר ר"ל: אמה העבריה קונה עצמה במיתת אב מרשות אדון, מק"ו: ומה סימנין שאין מוציאין מרשות אב מוציאין מרשות אדון, מיתה שמוציאה מרשות אב אינו דין שמוציאה מרשות אדון!". לטענתו, מיתת האב מוציאה את האמה מרשות האדון. הגמרא מעלה סידרת קושיות על מימרת ריש לקיש (ט"ז, ע"א-ע"ב) ובסיומן פורכת את דברי ריש לקיש בתיובא.

מתוך הנחה ששחרור אמה מחייב הענקה מדין תורה,² הקשו אמוראים על ריש לקיש: אם מיתת אב משחררת אמה משעבוד, מדוע לא נשנית מיתת אב בברייתא המציינת רשימה של כל אלו שמעניקים להם?

ברייתת 'אלו מעניקים'

ברייתא זו מובאת בפני עצמה, בלשון "גופא" בסוף הסוגיה (ט"ז, ע"ב), וזו לשונה:

2 כנאמר בפרשת "ראה" (דברים, ט"ז, י"ג-י"ד): "וכי תשלחנו חפשי מעמך, לא תשלחנו ריקם. הענק תעניק לו מצאנך ומגונך ומיקבך אשר ברכך ד' אלקיך, תתן לו".

אלו מעניקים להם: היוצא בשנים וביובל ובמיתת אדון ואמה עבריה בסימנין, אבל בורח ויוצא בגרעון כסף - אין מעניקין לו. ר' מאיר אומר: בורח אין מעניקין לו ויוצא בגרעון כסף מעניקין לו. ר' שמעון אומר: ארבעה מעניקין להם, שלושה באיש ושלושה באישה ואי אתה יכול לומר ארבעה באחד מהן, לפי שאין סימנין באיש ורציעה באישה. מיתת אב אינה נשנית בברייתא זו כלל (אותה נבאר להלן). רב ששת הקשה תחילה על ריש לקיש, מסיפא דברייתת 'אלו מעניקים' ולאחריו מובא "מתיב רב עמרם" מרישא ד'אלו מעניקים'. להלן נביא את קושיות רב ששת ורב עמרם ונפרוס את מהלך לימוד הגמרא.

קושיית רב ששת

מתיב רב ששת: ר"ש אומר: ארבעה מעניקים להם, שלושה באיש וג' באישה ואי אתה יכול לומר ארבעה באחד מהן, לפי שאין סימנין באיש ואין רציעה באישה. ואם איתא ניתני נמי מיתת אב?³ וכי תימא הכי נמי, תני ושייר. והא ארבעה קתני? וכי תימא דבר שיש לו קצבה קתני ודבר שאין לו קצבה (כדוגמת מיתה, שאין זמנה ידוע וקצוב) לא קתני? והא סימנין דאין להם קצבה (שיש ממחרת להביא [סימני בגרות] ויש שמאחרת - רש"י) וקתני? וכי תימא ה"נ כדרב ספרא (כלומר: ר' ספרא תירץ לעיל שסימנין הם דבר שיש לו קצבה למטה - אם הביאה לפני זמנה אין סימנין - רש"י) והאיכא מיתת אדון דאין להם קצבה וקתני? מיתת אדון נמי לא קתני. ואלא ארבעה מאי ניהו? שנים ויובל (הפוגע בתוך שש) ויובל של רציעה (יובל המוציא את הנרצע - נמנה בפנ"ע) ואמה העבריה בסימנים.

הגמרא דוחה את קושייתו של רב ששת מסיפא דברייתת 'אלו מעניקים', באומרה: א. דבר שאין לו קצבה לא קתני, לכן לא נשנית מיתת אב מבין אלו שמעניקין, כדוגמת מיתת אדון שאינה נשנית. ב. סימנים הם דבר שיש להם קצבה כדעת רב ספרא.

3 הגמרא אינה מעלה אפשרות של שיחרור בלא הענקה.

ג. הארבעה שמעניקים להם הם - שנים, יובל, יובל דרציעה ואמה עבריה בסימנים. הנחת היסוד, כמובן, שאי אפשר לומר "תנא ושייר" שהרי ארבעה דווקא קתני. יוצא בסופו של דבר, שאין המניין בא להוציא מכלל הענקה - מיתת אדון ואב, אלא לא נמנין דברים שאין להם קצבה, ובפועל - שישה מעניקים להם.

קושיית רב עמרם

מתיב רב עמרם: ואלו מעניקים להם, היוצא בשנים וביוכל ובמיתת אדון ואמה העבריה בסימנים, ואם איתא ניתני נמי מיתת אב? וכי תימא תנא ושייר, והא אלו קתני? וכי תימא, דבר שיש לו קצבה קתני, דבר שאין לו קצבה לא קתני, והא סימנים דאין להם קצבה וקתני? וכ"ת ה"נ כדרב ספרא (דסימנין דבר שיש לו קצבה) האיכא מיתת אדון (שאיין לו קצבה)? תיובתא דר"ל תיובתא.

רב עמרם הקשה מרישא ד'אלו מעניקים' והשאיר דברי ריש לקיש בתיובתא. כיון שנסתרו דברי ריש לקיש, משמע שלא נמנעה הברייתא לציין דברים שאין להם קצבה וממילא קשה על ריש לקיש מדוע לא שנו בברייתא 'מיתת אב', אם לדעתו היא מפקיעה עבדות אמה? לא נשאר אלא לומר לדעת הברייתא שאין 'מיתת אב' מפקיעה עבדות ומתוך כך אינה מחייבת הענקה.

מסיכום קושיות האמוראים עולה כי ניתן לפתור את קושיית רב ששת מסיפא דברייתא ולומר שלא הוזכרו בברייתא דברים שאין להם קצבה, כמיתת אדון ומיתת אב וממילא לא ניתן לסתור את שיטת ריש לקיש. לעומת זאת מקושיית רב עמרם, מרישא דברייתא, נסתרו דברי ריש לקיש - "תיובתא דר"ל תיובתא".

קודם שנפרסם פרושי ראשונים ואחרונים בנידון, נבחן בגוף הברייתא 'אלו מעניקים' את דברי תנא קמא ור"ש, ונברר האם חולקים ואם כן במה נחלקו?

ביאור ברייתת 'אלו מעניקים'

(א) ת"ק ור"ש - אינם חולקים: מצינו ראשונים שאומרים, שלא נחלקו ת"ק ור"ש. "ולא בא ר"ש אלא לפרש, לפי שאין סימנים באיש ולא רציעה באישה" (ריטב"א), או

4 הברייתא מובאת לעיל בפרק "ברייתת 'אלו מעניקים'".

בניסוח אחר ר"ש לא פליג את"ק אלא בא להשמיענו יובל דרציעה דלא מני ליה ת"ק וגם דאין רציעה באישה" (תוס', רא"ש וחכמי אנגליה). כך עולה גם מלשון הרמב"ן והרשב"א - ר"ש מפרש מילתא דת"ק" וכן בחידושי מהר"י בירב, על אתר. מפרשים אלו טוענים, כי מבנה הברייטא אינו כפי שנראה ממבט ראשון, רישא וסיפא חלוקות, אלא לפנינו מבנה בו מופיעה דעת ת"ק בתחילה וביאור או תוספת לדעתו המופיעה בגוף הברייטא עצמה.

(ב) ת"ק ור"ש - חולקים: מצאנו מהראשונים מי שסובר שנחלקו, וזה לשון המאירי: "...ונמצא שאין הלכה כשמועת ארבעה מעניקים להם אלא כסוגיית אלו מעניקים להם וכו'". במה נחלקו? ניתן להניח, שנחלקו באחד משנים, או שנחלקו אם מיתת אדון מעניקה, או יש מקום לומר, שמיתת אדון לכו"ע מעניקה ונחלקו במיתת אב, האם משחררת ומעניקה - כדעת ריש לקיש.

(ב1-) ת"ק ור"ש - חולקים במיתת אדון: מובא בשיטה לא נודע למי:⁵ "והיינו דאיתא בין ת"ק ור"ש, דת"ק חשיב שנים ויובל ומיתת אדון וסימנן דמעניקין להם כדלקמן. ור"ש אתא לאפלוגי עליה במיתת אדון". לשיטתו, ר"ש סובר, שמיתת אדון אינה מחייבת הענקה לעומת דעת ת"ק המונה מיתת אדון בין אלו המעניקים להם.

אף בפני יהושע⁶ ובספר המקנה⁷ מובא, שנחלקו ת"ק ור"ש. לדעת הפנ"י, אפשר שסובר ר"ש שאמה אינה יוצאת במיתת אדון ומתוך כך אין מיתת אדון מעניקה ומציין כי בעניין זה כבר נחלקו בירושלמי, קידושין (פרק ראשון, הלכה ב', ח', ע"ב). ר' יוחנן אומר "אין לי אלא של משנה, יתרה עליו אמה עבריה שהיא קונה א"ע בסימנן". משמע מדבריו שבדברים שאינם מנויים במשנה, כמיתת אדון, אין אמה עבריה משחררת. כנגדו טוען בר פדייה שאמה העבריה יוצאת במיתת רבה. לעומת ביאור הפנ"י, בעל "המקנה" סבור בדעת ר"ש, שמיתת אדון משחררת אלא שאינה מעניקה.

מדברי בעל "המקנה" עולה כי כולי עלמא לא נחלקו, שמיתת אדון משחררת. השאלה היא, האם קיים חיוב הענקה על היורשים או שמא עם מיתת האדון פקעה חובת ההענקה מהיורשים. מחלוקת ת"ק ור"ש בעניין זה, קשורה במחלוקת ר' יהודה ורבנן לגבי מעמד מלוה הכתובה בתורה. שיטת ר' יהודה לקמן (כ"ט, ע"ב) היא "דמלוה

5 מתלמידי הרשב"א. ראה: נ' זקש, שיטה לא נודע למי, ירושלים תשד"מ, הקדמה.

6 הרב יעקב יהושע פאלק, נולד ה' תמא (1680) בקראקא ונפטר ה' תקט"ז (1756) בפרנקפורט, כתב גם שו"ת. בין תלמידיו: בנו, ר' אריה לייב ור' דב ממעזריטש. (להלן: פנ"י).

7 הרב פנחס הלוי הורוביץ, נולד ה' תפ"ט (1728) בפרנקפורט ונפטר ה' תקס"ה (1814), מחבוריו: הפלאה, מקנה, פנים יפות (עה"ת). בין תלמידיו: החתם סופר ור' לייב הלדסימר.

דכתיב בתורה ככתובה בשטר דמי" לעומת דעת רבנן החולקים עליו. וזה לשון ספר המקנה:

ונראה יותר דפליג עם ת"ק בזה, דסתם ת"ק דר"מ הוא ר' יהודה (כתובות, ל"ו) וא"כ י"ל דר' יהודה לשיטתו אזיל דס"ל לקמן דף כ"ט, דמלוה הכתובה בתורה ככתובה בשטר דמי ונגבה מן היורשים לכך ס"ל דהענקה הכתובה בתורה ככתובה בשטר דמי ומחוייבין היורשים לשלם כשיוצא במיתת אדון. ור"ש ס"ל דמלוה הכתובה בתורה לאו ככתובה בשטר דמי ואינה נגבית מן היורשים ולכך לא חשיב מיתת האדון.⁸

לדעתו, מתוך הנחה ראשונית שת"ק דר"מ (הנזכר בברייתת 'אלו מעניקים' - לעניין בורח) הוא - ר' יהודה, ת"ק (ר' יהודה) סובר שמיתת אדון גוררת הענקה, שהרי הוא ככתוב בשטר משא"כ לדעת ר"ש הנוקט כשיטת חכמים, שדין הענקה כדין מלוה שאינה כתובה בשטר וממילא לא ניתנת לגבייה מיורשים.

(ב2-) ת"ק ור"ש - מודים במיתת אדון וחלוקים במיתת אב: נראה לי שמתוך המשא ומתן בסוגיה, ניתן גם להסיק הבדל אחר בין ת"ק לר"ש. לכו"ע מיתת אדון משחררת. ובנוגע למיתת אב - ת"ק סבר שמיתת אב אינה משחררת, שכן אינה נמנית ברשימתו. לעומתו ר"ש סובר כי מיתת אב משחררת. הסיבה, שאינה נשנית בברייתת "ארבעה מעניקים להם" היא משום שלא נמנו אלו שאין להם קצבה, כדוגמת מיתת אדון. לדעתו, דין מיתת אב כמיתת אדון - שמשחררת ומעניקה.

סדר הקושיות על ריש לקיש

יסוד הדיון שלנו, בשאלת הראשונים (רמב"ן, רשב"א וריטב"א) על רב ששת, מדוע ראה לנכון להקשות על ריש לקיש מסיפא דברייתת גופא ר"ש אומר ארבעה מעניקים להם... ולא בחר להקשות כרב עמרם, מרישא דברייתת גופא 'אלו מעניקים להם'. ולא די בזה שפסח על מאמר הרישא אלא שרב עמרם הצליח לסתור דברי ריש לקיש בתיובא, מה שלא עלה בידי רב ששת בקושייתו מהסיפא! נציע בזאת לשון הריטב"א בד"ה "תיובא דר"ל":

קשיא לן, רב ששת דפריך לעיל מסיפא דר"ש דמפרק מיניה ר"ל שפיר, לפרוך מהאי רישא דפריך רב עמרם, דהוי תיובא. דבשלמא אי הוה פריך להו חד אמורא או

8 בפני יהושע נידון גם עניין הענקה ביורשים.

תלמודא, הוה אמינא דפריך מעיקרא מקולתא ובתר הכי אסקיה בתיובתא מחמירתא, הכי אורחא דתלמודא, אבל הכא דרב ששת פריך מסיפא בלחוד, קשיא לן היכי שבקא לרישא ופריך מסיפא.

לדעתו אין להקשות, מדוע הובאו דעות שנפרכו במהלך הדיון התלמודי, שכן דרך הלימוד להביא פירכא ואח"כ תיובתא, ודאי אם זו לשון סתמא דתלמודא או לשון אמורא אחד שמובאות מספר קושיות משמו. אך מקשה הריטב"א על תופעה בה מוצאים שני אמוראים מקשים מאותה ברייתא, חד מסיפא וחד מרישא, מה טעם ראה האמורא להקשות מסיפא ולא מרישא דאותה ברייתא?

ביאור קושיית רב ששת

מדוע בחר רב ששת להקשות מסיפא דברייתא ולא מרישא דברייתא. גם כאן נחלק בין הסוברים שאין מחלוקת בין ת"ק ור"ש לבין הסוברים שנחלקו.

לא נחלקו ת"ק ור"ש - לדרכו של עורך התלמוד

הראשונים שעסקו בנידון העדיפו לתלות הבנת העניין בדרך עריכת הגמרא. הרמב"ן כותב בחידושיו: "איכא למימר ברייתא אחריתי היא והא לא שמיע ליה". וכן בפרושו **לשבועות**⁹ (כ"ו, ע"ב, סד"ה "ואיכא") מציין בפירוש עובדה זו: "והאי דלא אייתי הכא ההיא ברייתא, **דילמא לא שמיע ליה והרבה כיוצא בהן בתלמוד אפילו בשמועה אחת**"¹⁰ דיכול לומר תניא נמי הכי". לפי זה עולה כי רב ששת שמע רק חלק מהברייתא ואת נוסח ברייתת 'אלו מעניקין' כמובא לפנינו ב"גופא", לא ידע. הרשב"א כותב: "איכא למימר דלאו חדא ברייתא היא אלא ברייתא אחריתי היא ותלמודא הוא דערבינהו ותני לה בסמוך". כלומר, הברייתא השלמה המופיעה בסוגיית "גופא" לא היתה לפני האמוראים, והיא איננה ברייתא מקורית אלא הרכבה של שני מקורות, שרק אחד מהם היה בפני ר' ששת. הרשב"א מחדש, שלפני רב ששת לא עמדה ברייתא כפי שהיא מונחת לפנינו בצורת סוגיית "גופא" ולא זו בלבד אלא

9 ש' אברמסון, **כללי התלמוד בדברי הרמב"ן**, ירושלים 1971, עמ' 56.

10 **חידושי הרמב"ן**, מסכת חולין, דף ע"ד, ע"א, ד"ה "הא"; נדה, דף ל"ה, ע"א. סד"ה "הא דאמר". ראה: ח' אלבק, **מבוא לתלמודים**, תל-אביב 1969, עמ' 121 - 122.

שניסוחה כפי שהוא מופיע בגמרא לא היה קיים מעולם אלא נתחבר בזמן עריכת התלמוד.

הרשב"א מוסיף: "ועוד מסתברא דזמנין דלא בקיאי בברייתא ואיכא מאן דשמייע ליה רישא דברייתא ולא שמייע ליה סיפא, א"נ איפכא ודכוותא איכא בתלמודא". גם אם נסבור שהברייתא שלפנינו מקורית ביסודה, יתכן שמי ששמע רישא דברייתא לא שמע סופה.

הרשב"א קובע כלל: האמוראים לא הכירו את כל הברייתות כפי שהם מופיעות בגמרא ויתכן שבגמרא מובאים דברי אמורא ביחס לברייתא קטועה אע"פ שלפנינו הברייתא מופיעה מתוקנת.

תופעה זו, שלפני האמוראים לא תמיד עמדו כל נוסחאות הברייתות כפי שנמצאות בגמרא, מצויה במספר מקומות, גם לדעת הרשב"א. כביאורו למסכת **שבת**, מ"ח, ע"א (ד"ה "אמר ליה התם") הוא אומר: "אלא נ"ל שר' זירא לא היה יודע כל אותה ברייתא אלא ריש דברים. **ויש כיוצא בזה בהרבה מקומות בתלמוד שהמקשה יודע תחילת הברייתא או סופא ואינו יודע כולה ומקשה ממנה**, וכיוצא בה בפרק לא יחפור (ב"ב, כ"ג, ע"א) גבי אין פורשין נשבים ליונים" (הדגשה שלי, ש"י). ובפרק "לא יחפור" הוא כותב: "והנכון, שהמקשה הזה לא היה יודע פרוש הברייתא ולברר הברייתא הוא בא וכן נראה מדברי התוס'". ומצאתי גם, בהקדמת ר"ת לספר **הישר** שכתב: "**וגם תמצא ברייתות קטועות בתלמוד ומפרשי בהו אמוראי פירושי טובא וראש הבריתות לא ידעו ותמצאנה שם שלמה**" (הדגשה שלי, ש"י).¹¹

שתי אפשרויות אחרות לפתרון מובאות בפרוש שיטה לא נודע למי המיוחס, כנראה, לאחד מתלמידי הרשב"א.

האפשרות הראשונה היא לומר, שאכן רב ששת שמע את הרישא ויכול היה להקשות ממנה כפי שמקשה רב עמרם, אלא שהעדיף לבחון "אי מסיפא נמי הוי תיובתא" וזאת מתוך מגמה לברר את שיטת ר"ש בסוגיה (כביאור הריטב"א, בהמשך).

אפשרות שנייה המובאת בלשון "אי נמי" היא למעשה פיתוח והרחבת ביאור הרשב"א. כך טוען **השיטה לא נודע למי**, שבפני רב ששת עמד נוסח אחר בברייתת 'גופא':

11 בנוגע לשיטת בעלי התוספות בנידון, ראה: ח' אלבק, שם, עמ' 121 ובהערה 87. וצ"ע בדבריו ממה שכתב רבי עקיבא איגר בגיליון הש"ס, פסחים (צ"ז, ע"א) ואכמ"ל.

רב ששת לא הוה שמייע ליה הך ברייתא דאלו מעניקין להם יוצא בשנים וכו' אלא איך הוה שמייע ליה דתנו רבנן יכול לא יהיו מעניקים אלא ליוצא בשש מנין לרבות יוצא ביובל ובמתת אדון וכו'.

את לשון הברייתא, "יכול", המובאת בספרי, דברים (פיסקא ק"ט) ובמדרש תנאים לדברים (פרק ט"ו, פס' י"ד) וכן בסוגיתנו (ט"ז, ע"ב) כמקור להסבר ברייתת "אלו מעניקין להם" - ידע רב ששת. ואילו ברייתת 'אלו מעניקים' (רישא) לא ידע, כלומר את ה"רישא" של הברייתא שב"גופא". נסוח ברייתת "יכול" שונה מהותית מנסוח ברייתת 'אלו מעניקים'. מלשון "אלו" - משמע דווקא אלו, לעומת לשון "יכול" לא משמע שאלו בדווקא. מובן לפי זה מדוע לא יכול היה רב ששת להקשות מלשון הנוסח שהיה לפניו, ברייתת "יכול", שהרי ניתן יהא לתרץ "תנא ושייר".

בריטב"א על אתר בד"ה "תיובתא", לאחר שמבאר קושיית רב ששת "דההיא (רישא) לא שמייע ליה, דאי שמייע ליה מרישא הוה פריך" מביא בשם תוספות, תיאור סידור קושיות הגמרא בסוגיתנו, שיש בו לדעתו, כדי לבאר הקושיה על רב ששת וזה לשונו:

ובתוס' תירצו דרב עמרם פריך מעיקרא מרישא ואסקיה בתיובתא, ובתר הכי אתא רב ששת ואמר דמסיפא נמי איכא לאותוביה ולא קמא תיובתיה. ומשום הכי רב אשי,¹² דסדר תלמודא, כתב מעיקרא פירכא דרב ששת ובתר הכי דרב עמרם דאסקיה בתיובתא ויש כיוצא בזה בתלמוד.

כרונולוגית, הקשה רב ששת לאחר רב עמרם, שהצליח לסתור דברי ריש לקיש מרישא דברייתת גופא, וניסה כוחו להקשות גם מסיפא דברייתא ולא עלתה בידיו. לפי דברים אלו היתה הברייתא של 'אלו מעניקים' מונחת שלמה בפני רב ששת.

ומה ראה רב אשי מקום להפוך הסדר? אפשר שכך אורח התלמוד להקדים קושיה קלה לתיובתא, כדברי הריטב"א גם בראשית דבריו "דבשלמא אי הו פריך להו חד אמורא או תלמודא, הוא אמינא דפריך מעיקרא מקולתא ובתר הכי אסקיה בתיובתא מחמירתא, הכי אורחא דתלמודא..." (הדגשה שלי, ש"י).

אפשרות נוספת היא כי מסדר התלמוד מצא לנכון להקדים רב ששת קודם רב עמרם מחמת חשיבותו ובקיאותו הרבה בבריתות.¹³ מצאנו במספר מקומות, עדות על היחס בין רב עמרם לרב ששת. כך למשל בכתובות, (י"א, ע"ב): "...רב עמרם וכל גדולי הדור יתבי כי אמר רב ששת להא שמעתא..." וביבמות, (נ"ו, ע"א): "אמר רב עמרם

12 במקור נכתב "רב ששת" וצ"ל "רב אשי". ראה: א' דינין, חדושי הריטב"א, קידושין, ירושלים תשמ"ה, הערה 560.

13 ח' אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 313.

הא מלתא אמר לן רב ששת ואנהרינהו לעיינין ממתניתין...". דברי רב עמרם אלו מופיעים מספר פעמים בגמרא (**יבמות**, נ"ח, ע"א; **סוטה**, ו', ע"א; **בבא בתרא**, נ"ג, ע"ב). רב ששת, כמאיר עיניהם של גדולי הדור, חרף היותו סגי נהור, מן הראוי היה להקדים דבריו מחמת חשיבותו.¹⁴

סיכום דברי הראשונים

הראשונים התחבטו בשאלה, האם רב ששת ורב עמרם מצטטים ממקור אחד וכמה אפשרויות עולות לפנינו.

א. מדובר בשני מקורות שונים של הברייתא ו"סדר דתלמודא" חבר אותם תחת הכותרת "גופא".

ב. אפשר שהיו הרישא והסיפא, מחוברים במקור¹⁵ ולנגד עיני רב ששת עמדה רק שמועת הסיפא ולא שמועת הרישא.

ג. הרישא והסיפא בדבור אחד נאמרו ונשמעו. עריכת הגמרא גרמה לכך, שהופיעה קושיית רב ששת קודם "מתיב רב עמרם", אולם בפועל לא כך היו פני הדברים.

פרשנות האחרונים - ביאור מהותי

לעומת הראשונים, שמצאנו בדבריהם תרוצים שנסבו על דרך עריכת הגמרא ומכאן גם שלא עסקו בסוגייתנו בביאור מח' ת"ק ור"ש בברייתת "גופא" עצמה, נטו האחרונים לביאור שיתן הסבר מהותי לעובדה התמוהה שרב ששת דלג על הרישא והקשה מן הסיפא. לדעתם נחלקו ת"ק ור"ש בברייתת 'אלו מעניקים'. **בספר המקנה, בעצמות**

14 מצאנו כן בשיטת בעלי התוספות "ומיהו קשה לרבינו תם, דאין דרך הגמרא להקדים דברי ר"ע לדברי ר"א שהיה רבו... (תוד"ה "ר"א סבר", **קידושין**, י"ח, ע"ב, ובמקבילה תוד"ה "ורמינהו", **בכורות**, ל"ד, ע"א). שיקולי עריכה מחמת סיבות שונות נידונות במקומות הבאים: תוד"ה "ר"א מכשיר", **גיטין**, כ"ו, ע"א; תוד"ה "רבא אמר", **בבא מציעא**, ל"ה, ע"ב; תוד"ה "אין מעמידין", **עבודה זרה**, כ"ב, ע"א; תוד"ה "חדא קתני", **עבודה זרה**, ל"ה, ע"א.

15 ראה: א' וויס, **לקורות התהוות הבבלי**, ורשא 1929, עמ' 18 ("גופא ואמר מר") ובהערה 1.

יוסף¹⁶ ובפנ"י מובאים ביאורים ושיטות אשר מגמתם להסביר מה גרם לרב ששת להקשות דווקא מסיפא. להלן נתמקד בדברי הפנ"י כמייצג גישה זו.

בעל הפנ"י בפרושו לסוגיה עומד על "הקושיה המפורסמת דמקשה רב ששת מסיפא דברייתא..." ואינו טורח להזכיר ביאור הראשונים בהבנת תופעה זו. בראשית דבריו הוא מציין - "וכבר עלה בלבי ליישב לפי השיטה דפרישית דמימרא דר"ל לא מיתוקמא אלא אליבא דרבי יהודה דפרק האיש מקדש..." תורף פרושו של הפנ"י הוא, שרב עמרם ורב ששת חולקים בהבנת שיטת ריש לקיש. לרב ששת אין כלל קושיה מרישא דברייתא על ריש לקיש. יסוד פרושו של הפנ"י בסוגיה כולה הוא, שריש לקיש אזיל 'לשיטתיה', כלומר, הוא מתאים את דברי ריש לקיש בסוגיות שונות, בנושאים שונים בירושלמי ובבבלי ובדרך זו פותר כמה קשיים בהבנת דברי ריש לקיש. להלן נפרוס את דברי הפנ"י בסוגיה.

הפנ"י מראה בתחילה כי שיטת ריש לקיש בירושלמי, **קידושין** (פ"א, ה"ב) היא שגם חופה מוציאה מרשות אדון. מקור לימודו הוא בדרך של 'קל וחומר' מסימנים.¹⁷ זאת כנגד שיטת ר' יוחנן (שם), שטען שאין להוסיף דרכי שחרור נוספות מעבר למה שנכתב מפורש "אנו אין לי אלא של משנה: יתרה עליו אמה העבריה שהיא קונה עצמה בסימנים". מסוגיתנו בבבלי מוכיח הפנ"י, שריש לקיש לא קיבל, עקרונית, את דעת רבו, ר' יוחנן. ראייתו במה שלא השגיח ריש לקיש על קושיית הגמרא "ונתני נמי מיתת אב (בתוך המנויים במשנה) ופתר את העניין, באומרו - "דבר שאין לו קצבה לא קתני". לא הטרידה את ריש לקיש העובדה, שאין 'מיתת אב' שנויה במשנה.

אולם, משיטת בעלי התוספות בסוגיתנו (ד"ה "מיתה") עולה, שאף לדעת ריש לקיש - אין אמה משתחררת ע"י חופה. מסקנת הפנ"י היא שהתוספות לא ראו את דברי הירושלמי! הוא מוכן לטעון כי "אשתמיטתיה להתוספות דברי הירושלמי" מה שאינו מציין ביחס לאמוראים ולבריתות שעמדו בפניהם, כפי שטענו ראשונים בסוגיתנו. אך גם לשיטת תוספות טענת ריש לקיש, שמיתת אב מוציאה מרשות אדון, אינה נפרכת מחופה, שכן - "מה לחופה שכן אינה מוציאה מרשות אב אלא מדעתו". טענה זו מבוססת על ההנחה שריש לקיש סובר כשיטתו להלן (מ"ד, ע"א), כדעת ר' יהודה, שרק אביה מקבל גיטה וקידושיה, שהרי אין שתי ידיים זוכות כאחד, וכמחלוקת לגירושין כך מחלוקת לקידושין (מ"ג, ע"ב).

לאחר שהעמדנו את ריש לקיש בשיטת ר' יהודה ועל יסוד המשך הסוגיה שם (מ"ד, ע"א) האומרת "כולה ר' שמעון היא ובשליחות סבר כר' יהודה", משמע ששיטת ריש

16 הרב יוסף ב"ר יצחק בן עזרא, **עצמות יוסף**, פיורדא 1766.
17 בזאת הוא גם מפרק את קושיית תוס' (ט"ז, ע"א) בד"ה "מיתה".

לקיש לא עומדת "אלא כרבי שמעון דס"ל כרבי יהודה, דאביה ולא היא". למעשה הפנ"י העמיד בכך את ריש לקיש 'לשיטתיה': היסודות לדברי ריש לקיש חייבים להיות מעוגנים בדברי רבי שמעון ור' יהודה, כפי שמופיעים בסוגיה אחרת.

על בסיס הנחות אלו מסיק הפנ"י, שרב ששת הקשה כהוגן מסיפא ולא מרישא. שכן, אם מגמתו של רב ששת לסתור דברי ריש לקיש הרי מן הראוי להקשות תחילה ממימרת רבי שמעון בברייתת 'אלו מעניקים' משום "דאפילו לרבי שמעון, ליתא למילתא דר"ל". זו קושיה חזקה, שהרי ריש לקיש אזיל לשיטתו של ר' שמעון. רב עמרם, לעומתו, לא אכפת לו להקשות מרישא שכן אינו סבור כלל כי מימרת ריש לקיש תלויה במחלוקת תנאים. לשיטתו דחוייה היא מעצם העובדה ש"ליכא דאשגח ביה" בשעה שצווח ריש לקיש ככרוכיא (מ"ד, ע"א).

לאור דבריהם של הפנ"י וספר המקנה, בביאור מחלוקת ת"ק ורבי שמעון במיתת אדון אם מעניקה אם לאו, נראה לי להציע סיבה נוספת מדוע העדיף, רב ששת, להקשות דווקא מסיפא. עיקר הנושא עליו מוסבת הקושיה הוא מאמרו של ריש לקיש, דבמיתת אב אמה קונה עצמה. אולי ראה לנכון, רב ששת להקשות ממאן דאמר, שמיתת אדון - לא מעניקה מאשר להקשות ממאן דאמר, שמיתת אדון מעניקה, שהרי מגמתו להוכיח שאין מיתת אב מקנה אמה לעצמה וכ"ש שלא מעניקה.

נמצאנו למדים, שאע"פ שהראשונים הניחו בפני בתראי את ביאור הסוגיה בדרך עריכת הגמרא, לא נרתעו האחרונים מלהעלות על הכתב ביאורים חדשים, ובחרו שלא לפסוע במשעול שסללו ראשונים. יתר על כן, פירושי האחרונים מיוסדים בהכרח על דחיית האפשרות לתרץ את הקושי בשיקולים של כרונולוגיה ועריכה, שהרי אילו קיבלו את האפשרות הזאת, לא היה מקום להציע פירוש מהותי ותכני לפתרון הקושי. אם יתכן שר' ששת לא הכיר את מחציתה השנייה של הברייתא, או שמסדר הגמרא הוא שערך את הסוגיה במבנה שבה היא מופיעה לפנינו - אין כלל מקום להסבריהם בדעת ר' ששת.

לדרכו של הפני יהושע

מעיון בהקדמתו של הפני יהושע לספרו, אחר שמתאר הנוראות שעברו עליו ועל משפחתו, הוא מבאר משפט הספר ותכליתו: "ליישב ברוב המקומות מה שמקשין התוספות על פירוש רש"י ולפרש כל א' וא' לפי שיטתו וממילא ריחא שמעתא...". ואכן מצאנו כי סידור שיטות ויישור הדורים הם אבן יסוד בחיבורו, כפי שהראנו בביאורו במהלך סוגיתנו. אף הפנ"י הולך "לשיטתיה" בסוגיין, בכך שאף במקום בו

יכול היה לסתום דבריו, היכן שראשונים קבעו מסמרות ופתרונות בדרך עריכה, עדיין רואה מקום להתגדר בו וממשיך במפעלו כדרכו.

ביחס לראשונים ולמעלתם הוא כותב:

אנא עני בדעת וגברא ערטיילאי מה אענה בתריה ואל מי אמשול ואתמשל אף לא כערך היתוש מול פני האדם הגדול בענקים, אם לא כמו שנאמר לולי דברי רבותנו הקדושים אשר בארץ ומפרשים הקדמונים אנו כמו שלא באנו לעולם וכעוור המגשש באפלה שלא ראה מאורות מימיו.

ומה א"כ מקום לחבורו זה?

רק לאחר שזכינו ליהנות מאורם ומצאנו שלחן ערוך לפנינו מכל מיני מטעמים אשר ערכו לפנינו רבותינו הקדמונים בפירושים וחדושים שונים א"כ אפשר דכולי האי ואולי עדיין השאירו לנו ברכה כדין גרמיה¹⁸ הבא באחרונה ולקוטי בתר לקוטי ללקוט אורות מזה ומזה ומקום יש בראש המעיין למצוא דרך סלולה, להתבונן מתוך דבריהם ובהכרעה כל דהו סגי ליה לעמוד על קו הממוצע לפלס מעגלי צדק... ואנוכי לא באתי אלא לעורר את לב המעיין ולמי שיודע בטיב ההכרעה להעמיק עיונו בענינים האלו אשר עמדתי עליהם מהיות כמסתפק ושואל וישמע חכם ויוסף לקח היתכנו דברי לצרפן בצירוף אחר צירוף לדברי הקדמונים והאחרונים...

קודם לכן הוא מזכיר את דברי הרמב"ן בהקדמתו ל'דינא דגרמי' (סוף מסכת בבא בתרא) ביחס לרבני צרפת הקדומים "הם המורים, הם המדברים, הם המלמדים, הם המגלים לנו כל נטמן ואף גם זאת יש צריכות עוד נגר ובר נגר להולמן, עכ"ל". בתקופת הרמב"ן, עדיין עסוקים ראשונים, בבניית השלחן קודם עריכתו, לעומת הפנ"י שמצא לפניו שלחן ערוך וראה עצמו כמגיש מנה אחרונה. יש בדברי פתיחה אלו בכדי לתת לנו נקודת השקפה של גדול ישראל אודות דרכי פרשנותו המיוסדים על אדני הראשונים ועם כל זאת רואה תפקידו, כמגיש קנוח, שאף עליו ישנה חובה לברך וסועד לב השבעים ומשאיר בפיהם טעם טוב ומעודן אע"פ שמלאו בטנם בבשר ויין.

דרך המחקר

המחקר החדש בתלמוד, חוזר לדרכם של הראשונים ומציע הסבר שמבוסס על: (א) בעיה בהכרות הבריות על ידי אמוראים. (ב) שיקולי עריכה.

נציע כאן את דברי נ' עמינח העוסקים בנושא זה:

18 הכוונה לקינוח סעודה. עי' ערוך השלם, ערך "גרזם".

לפי המשתתפים בסוגיה קל לתאר את התהוותה. דברי ריש לקיש נאמרו בארץ ישראל ונידונו שם בין רב אושעיה שדחה אותם לבין רב ספרא שקיבלם. מסתבר כי כאשר נודמן רב ספרא לבית מדרשו של רב ששת הביא לפניו¹⁹ את המו"מ בדברי ריש לקיש לעיון ולהכרעה. המסורת הבבלית לא ידעה הלכה שלפיה אמה העברייא קונה עצמה במיתת האב, ועל כן רב ששת ורב עמרם דחו את דברי ריש לקיש על פי ברייתות שבידם.²⁰

רב ששת נסתמך על דברי ר"ש "ארבעה מעניקים להם ג' באיש וג' באישה" ורב עמרם על לשון הברייתא 'אלו מעניקים להם' וברשימת אלו לא נכללה מיתת האב ופסקו "תיובתא דר"ל תיובתא". אבל במסכת הארצישראלית שבירושלמי שונה נוסח הברייתא של 'אלו מעניקים' מן הנוסח הבבלי שבידי רב עמרם: "דתני אלו מעניקין להם היוצא בשנים וביובל ואמה העבריה שהיא קונה את עצמה בסימנין (ללא איזכור מיתת אדון), אבל היוצא בגרעון כסף ובמיתת האדון אין מעניקים להם". הוא מציין את העובדה כי "גם דברי ר"ל עצמו (מיתת אב) אינם במסורת הארצישראלית שבירושלמי", אם כי מצאנו ק"ו של ריש לקיש גבי אמה העבריה שיוצאת בנישואין מק"ו מסמנים.²¹

נמצאנו למדים כי עמינח בעצם חוזר לדרך הפרשנות של הראשונים בסוגיה. לאור דבריו, ניתן לשער, שלפני רב ששת עמד נוסח ארצישראלי של ברייתת 'גופא' ללא איזכור "מיתת אדון" כנוסח שהיה כנראה לפני ריש לקיש, לפיכך לא היה מקום להקשות דווקא מרישא דברייתת 'גופא' כאשר לא נמנית מיתת אדון ברשימת אלו מעניקים. בכך נשמט יתרונה של הרישא על הסיפא ועדיף טפי להקשות ממנינא דר' שמעון (שהיא לשון מדויקת) מאשר מלשון "אלו" דנקט ת"ק.²²

סיכום

בסקירת דרכי הפרשנות בסוגיתנו למדנו מספר דברים:

- א. ראשונים הציעו ביאורים שהתמקדו בדרכי עריכת התלמוד.
- ב. יש מהאחרונים שנטו לביאור שיתן הסבר מהותי להבנת הסוגיה.
- ג. בדרך המחקר התלמודי מצאנו מי שעסק בפתרון על דרך עריכת התלמוד.

19 בהערה 37, שם, מובא כי מרבוי המקורות שהובאו בשמו במסכת שלנו עולה כי לרב ששת היו מקורות רבים בעניין עבד עברי, ולפיכך הובא העניין בפניו.
 20 בהערה 38, שם, מובאים דברי הראשונים לגבי מקורות רב ששת ורב עמרם.
 21 נ' עמינח, **עריכת מסכת קידושין**, תל-אביב תשל"ז, עמ' 339.
 22 כסברת העצמות **יוסף** (יוסף ב"ר יצחק בן עזרא), קידושין (ט"ז, ע"ב) בד"ה "וכ"ת דבר".

לפנינו מגמות שונות בדרכי פרשנות התלמוד, כפי שנסקרו במהלך הדורות. הראנו כי אע"פ שראשונים נקטו בפתרונות על דרך העריכה, לא נמנעו אחרונים מלפרש על פי דרך לימודם את סוגיתנו.

דור דור ופרשניו, דור דור בדרכו המיוחדת בלימוד, ואע"פ שבידנו מפתחות עריכת התלמוד על פי עדותם של גאונים או ראשונים, לא ננעלו שערי דרכי הלימוד בפני גדולי ישראל במהלך הדורות.